

УДК 271.2 (477) «1920»

ТИПОЛОГІЯ НАСТРОЇВ У ПРАВОСЛАВНОМУ СЕРЕДОВИЩІ В ПЕРІОД КАМПАНІЇ ВИЛУЧЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ

Людмила Бабенко

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

Україна, 36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2

e-mail : babenko_clio@ukr.net

Процес руйнування економічної бази Православної церкви загалом і кампанія вилучення церковних цінностей як її складник, зокрема, не випадково упродовж тривалого часу перебувають у полі зору дослідників. Окремі аспекти порушеної проблеми вже знайшли своє висвітлення у науковій літературі. Одним з перших в Україні до теми вилучення церковних цінностей звертався О. Нестуля, котрий досліджував її через призму зусиль пам'яткоохоронців і музейників щодо збереження високохудожніх виробів культового призначення [1]. В. Верига аналізував процес вилучення церковних цінностей через його висвітлення у тогочасній пресі у контексті голоду 1921-1923 рр. [2]. В. Пашенко у низці статей і монографій створив цілісну картину заходів держави щодо організації кампанії вилучення [3]. Аналіз життя духовенства в умовах радянської влади, який здійснила А. Киридон, дозволяє скласти уявлення про витоки формування тих чи інших настроїв у середовищі православних священників і віруючих [4]. Питання механізмів проведення кампанії вилучення досліджувала авторка цієї статті. Зокрема, нами наголошувалося, що надзвичайно важливу роль в організації кампанії вилучення церковних цінностей більшовицька партія відводила радянським органам державної безпеки (ВУЧК-ДПУ) [5].

Метою нашого дослідження є виявлення і систематизація типів настроїв у православному середовищі, пов'язаних з кампанією вилучення церковних цінностей. Реалізація мети можлива у результаті з'ясування причинно-наслідкової зумовленості складних трансформацій суспільного життя та світоглядних переконань окремих соціальних сегментів і суспільства у цілому.

Органи радянської влади провели велику кількість антирелігійних кампаній, однак найбільш резонансною на початку 1920-х рр. стала саме кампанія з вилучення церковних цінностей. Їй передувало ухвалення ленінського декрету «Про відокремлення Церкви від держави і школи від Церкви» від 23 січня 1918 р. та аналогічний документ, ухвалений Тимчасовим робітничо-селянським урядом України 23 січня 1919 р. Ці декрети позбавляли релігійні організації права власності. Інструкція Ліквідаційної комісії Наркомату юстиції радянської Росії від 24 серпня 1918 р. про порядок застосування згаданого декрету вже передбачала низку суворих конфіскаційних заходів, зокрема вилучення капіталів, цінностей, земельних угідь та іншого майна церков і монастирів з передачею його на баланс місцевих рад. Циркуляр НКЮ УСРР № 140 від 30 липня 1921 р. у розділі «Ліквідація монастирських і церковних капіталів» нагадував про необхідність завершення націоналізації належного їм майна і земель, ретельне ведення облікових книг вилученого майна тощо. Для органів юстиції і ВУЧК у циркулярі від 30 серпня цього ж року були прописані методи покарання духовенства у разі порушення норм декрету: «Викликати у губернську ліквідаційну вищу у губернії і всіх представників релігійних організацій... взяти у них підписку – для кожного віросповідання особливу, з особливим текстом, такого ж змісту, яку ще в 1920 році дали патріарх Тихон у Москві й члени так званої вищої церковної ради» [6]. Один з численних циркулярів ЦК КП(б)У за 1921 р. прямо наголошував, що комуністи та радянські працівники повинні всіляко протидіяти спробам використання «народного добра» для «церковних цілей» і передавати колиш-

ні церковні та монастирські приміщення «для потреб соціального забезпечення». Неухильне виконання комуністами цих вимог, зазначалося далі, «повинне поставити церкву в стан матеріального безсилля а, значить, безсилля духовного» [7]. Аналізуючи реалізацію згаданих декретів і циркулярів, стверджуємо, що конфіскаційні заходи супроводжувалися терором стосовно духовенства та чернецтва [8].

Поштовхом до рішучого наступу на Церкву і розгортання кампанії вилучення церковних цінностей став голод, спричинений, за висновками науковців, не стільки природними факторами, скільки політикою воєнного комунізму. Інформаційний бюлетень ВУЧК № 29 за період з 16 грудня 1921 по 1 січня 1922 р. повідомляв: «Продовольча криза на Лівобережжі є основним чинником, який визначає господарсько-економічний і політичний стан тієї чи іншої місцевості». В інформаційних повідомленнях чекісти описували численні факти голодної трагедії. Так, у Запорізькій, Катеринославській, Донецькій губерніях «все живе, придатне в їжу, з'їдене, запаси сурогатів скорочуються, державна й суспільна допомога мізерна; випадки голодних смертей обраховуються десятками; будь-який інтерес до політичних подій на селі втрачений – і старий, і малий – усі живуть думкою про хліб» [9].

Голод виявився несподіваним союзником більшовиків у посиленні впливу на селянство і, водночас, розкрив суть справжніх намірів партійно-радянського керівництва у формуванні взаємин держави і Православної церкви. Останні були викладені у листі В. Леніна до членів Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. стосовно кривавого зіткнення віруючих і червоноармійців у Шуї під час конфіскації церковних цінностей. В. Ленін радив скористатися масовим голодом для вироблення загального плану боротьби з «чорносотенним духовенством» і «провести вилучення з найшаленішою і нещадною енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору. Нам будь-що необхідно провести вилучення церковних цінностей найрішучіше і найшвидше, чим зможемо забезпечити себе кількома сотнями мільйонів золотих карбованців. ... Без цього фонду ніяка державна робота взагалі,

ніяке державне будівництво зокрема, і ніяке відстоювання своєї позиції у Генуї особливо, зовсім немислим» [10]. Отже, Ленін відверто декларує справжню мету кампанії, спекулюючи темою голоду.

Разом з тим у цьому документі формулюються конкретні завдання превентивного терору, програмуючи громадський опір державним антирелігійним заходам. В. Ленін пропонував на найближчому XI з'їзді РКП (б) провести таємну нараду делегатів за участю «головних співробітників ГПУ, НКЮ і Ревтрибуналу» з метою підготовки рішення щодо «вилучення цінностей, особливо найбагатших лавр, монастирів і церков, і воно має бути проведене у найкоротший строк. Чим більшу кількість представників реакційного духовенства та реакційної буржуазії вдасться з цього приводу розстріляти, тим краще. Треба саме тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятків років ні про який опір вони не сміли і думати» [11].

Отже, лідер більшовицької партії конфіскацією майна Церкви сподівався вирішити одночасно декілька завдань: по-перше, ліквідувати економічний ґрунт релігійних громад і сформувати громадську думку про експлуататорську сутність Церкви, її байдужість до проблем народу; по-друге, продемонструвати широким верствам населення рішучість більшовиків у наданні продовольчої допомоги; по-третє, в умовах міжнародної ізоляції суттєво поповнити за рахунок коштовностей Православної церкви державний бюджет і «партійну касу» для втілення ідей світової революції. Більшовики розуміли неминучість виникнення невдоволення та протестних настроїв серед віруючих і духовенства, тому безпосередньо залучали в антирелігійну політику органи держбезпеки (ВЧК-ВУЧК). Останні, використовуючи легальні й агентурно-оперативні джерела, володіли широкою та достовірною інформацією про стан Церкви, настрої духовенства і мирян. У щоденних інформаційних зведеннях було передбачено окремий розділ «Духовенство», де і висвітлювалися основні тенденції релігійного життя в окремих регіонах. Чекісти також намагалися контролювати обіг коштовностей, які належали Церкві, і в умовах грома-

дзянської війни разом із золотом були основним видом фінансових розрахунків і накопичення, та релігійну атрибутику, виготовлену з дорогоцінних металів, що знаходилася у розпорядженні релігійних осередків.

Незважаючи на жорстокі наміри влади, православне середовище репрезентувало доволі різновекторний спектр свого ставлення до розпочатої кампанії, складники якого ми спробуємо класифікувати. Передусім, останні слід розглядати як дві великі групи, соціально диверсифіковані за багатьма ознаками політичного, соціального, майнового, культурно-освітнього, психологічного статусу у рамках радянської системи цінностей – *духовенство та віруючі*. Якщо перша група у контексті непримиренної класової боротьби втрачала преференції стратегії виживання, то друга, навпаки, отримувала перспективу соціальних ліфтів за умови схвалення богоборчої політики більшовицької держави. У свою чергу держава задіяла величезний арсенал засобів впливу на віруючих з метою руйнування традиційного світобачення, побудованого на релігійних поглядах, протиставляючи їх новим матеріалістичним цінностям.

Перший тип настроїв серед духовенства закономірно слід пов'язувати з позицією *православної ієрархії* і, передусім, патріарха Тихона. У свою чергу в ній яскраво виділяються дві тенденції – *протестна* і *гуманістична*.

Витоки протестних настроїв православної ієрархії у всеросійському масштабі мають яскраво виражений причинно-наслідковий континуум. Вищі ієрархи Російської Православної Церкви з моменту прийняття Декрету про відокремлення Церкви від держави неодноразово у різних формах висловлювали обурення відвертою богоборчою політикою більшовиків. Патріарх Тихон у «Посланні до архіпастирів і всіх вірних чад Російської церкви» від 19 січня 1918 р. та у багатьох наступних зверненнях закликав припинити гоніння на Церкву, насилля над віруючими. У відповідь голова ВЧК Ф. Дзержинський у записці до РНК РСФРР у лютому 1919 р. стосовно направлення делегації РПЦ до Константинополя відверто звинуватив церковних ієрархів у контрреволюції: «Духовенство,

особливо патріарх Тихон, не тільки не були лояльними до радянської влади, але й ворожими, вступали у зв'язок з ворогами Росії, сприяючи планам англо-американських імперіалістів» [12]. Тому процес націоналізації та вилучення церковного майна з 1918 р. до початку 1920-х рр. проводили паралельно з ліквідацією «білогвардійсько-церковних» чи «петлюрівсько-церковних» організацій [13].

У посланні від 28 лютого 1922 р. патріарх Тихон закликав більшовиків не конфісковувати коштовних предметів культового призначення, необхідних для богослужінь чи поклоніння. Він називав дії більшовиків «актом святотатства». Критика ієрархами методів проведення кампанії вилучення церковних цінностей здобула недвозначне трактування як злочинна. У доповідній записці у Політбюро ЦК РКП(б) «Про діяльність духовенства у зв'язку з вилученням цінностей з церков» від 20 березня 1922 р. заступник голови ДПУ І. Уншлихт і начальник секретного відділу Т. Самсонов висунули конкретні пропозиції щодо боротьби з «...патріархом Тихоном і «зграєю вищих ієрархів», що його оточує, – членів Синоду, які ведуть певну, нічим не приховану контрреволюційну роботу проти вилучення». Чекісти, спираючись на агентурні дані, були обізнаними у структурно-змістовій наповненості протестних настроїв та їх персоніфікації. Тому вони і висунули ідею про своєчасність арешту патріарха Тихона саме у розпал кампанії, а «...всіх попів і церковників, які виступають проти вилучення церковних цінностей з церков, необхідно вислати у найбільш голодуючі райони Поволжя, де їх афішувати перед місцевим голодним населенням як ворогів народу» [14].

Суть гуманістичної тенденції у позиції православної ієрархії ми схильні трактувати як дієво-альтернативну пафосно-декларативній позиції держави, побудованій на тезі «відібрати та поділити». Її наміри полягали в організації реальної допомоги голодуючим, яких лише в українських губерніях, за даними В. Пащенко, налічувалося 3,8 млн. чоловік [15]. З цією метою патріарх влітку 1921 р. звернувся з посланням до вірян надавати посильну допомогу голодуючим. 22 серпня цього ж року він направив

листа партійно-державному керівництву радянської Росії з пропозицією про готовність РПЦ організувати збір продовольчих і фінансових ресурсів, створити Церковний комітет, очолюваний патріархом, і його відділення у парафіях, відкривати їдальні, приютки, пункти медичної допомоги тощо [16]. Не лише патріарх Тихон, але й митрополит Київський Михаїл, митрополит УАПЦ Василь Липківський неодноразово зверталися до вірян з закликами про допомогу й отримували позитивні результати. Однак В. Ленін, Л. Троцький, Г. Зинов'єв та інші категорично відкинули шанс до об'єднання спільних зусиль Церкви та держави, і лише після тривалих дискусій у грудні 1921 р. ВЦВК ухвалив рішення про дозвіл Церковному комітету збирати кошти для допомоги голодуючим. Після звинувачення членів комітету у контрреволюції, їх арешту та розпуску комітету 30 серпня посилюється переслідування патріарха Тихона, особливо після того як він закликав до компромісу – здавати гроші замість церковних цінностей. Державі такий компроміс був непотрібним, оскільки кінцевою метою більшовиків була ліквідація Церкви як суспільної інституції.

Другий тип настроїв представляло *парафіяльне духовенство* українських і російських парафій, котре не погоджувалося з державною політикою. Високі ризики його повсякденної пастирської практики полягали у безпосередньому прийнятті рішення у дилемі: поступитися безапеляційним вимогам державних декретів чи зберегти культові святині. Значного поширення набули *протестні* настрої, в яких також можна виділити дві тенденції – *відкритого спротиву* вилученню церковних цінностей і *компромісну*. Остання розглядалася як спосіб виконання громадянського обов'язку шляхом адекватного заміщення церковних цінностей грошовим еквівалентом у контексті подолання наслідків голоду.

Перша тенденція систематично фіксувалася в інформаційних зведеннях органів ДПУ УСРР як прояви контрреволюції. Так, повідомлялося, що у Київській і Донецькій губерніях «духовенство до заходів радянської влади ставиться без співчуття» й агітує проти видачі цінностей [17]. У Бахмуті три-

бунал провів резонансний процес над духовенством і ченцями Святогірського монастиря, котрих звинувачували у приховуванні цінностей та інших «зловживаннях, пов'язаних з вилученням». Гострий конфлікт розгорівся у Запоріжжі, де священник Миколаївської церкви Йосип Калина, приховав дарохранительницю та срібну чашу, а під час арешту заявив чекістам: «Ви ображаєте мої релігійні почуття» [18]. Звинувачення у контрреволюції у квітні 1922 р. були висунуті протоієрею Хрестовоздвиженської церкви Дніпропетровська Ф. Романовському та кільком представникам церковного активу, яким вдалося винести з храму ікони у срібних оправах [19]. У грудні цього ж року відбувся процес у Чернігові над єпископом Пахомієм (Кедровим), завідувачем єпархіальної канцелярії М.І. Храмовим і настоятелем Спасо-Преображенського собору О.О. Короткевичем. Зокрема, Єпископ Пахомій протестував не лише проти вилучення церковних цінностей, але й проти розкриття мощей святителя Феодосія: «Посягання на доторкання до мощей є неприпустимою образою віри народу, що обурило всю Чернігівщину», – писав він у зверненні до Чернігівського губвиконкому [20].

Щоб не допустити втрати культових святинь, окремі священники приховували інвентарні книги описів церковного майна до 1917 р., де був зафіксований його облік. Оскільки така практика набула значного поширення, Центральна комісія з вилучення церковних цінностей під головуванням М. Скрипника 21 квітня 1922 р. ухвалила: «притягувати до відповідальності священників за приховування інвентарних описів церковного майна». Пропонувалося за фактами таких випадків проводити показові судові процеси. Наприклад, у Полтавському повіті священника та старосту церковної громади передали ревтрибуналу; у м. Вінниці постраждали священники римокатолицького й автокефального храмів; у м. Кам'янці-Подільському до смертної кари засудили відразу чотирьох римокатолицьких ксьондзів; у Київській губернії у першій половині 1922 р. засудили 33 священників; у м. Полтаві ревтрибунал покарав трьох представників духовенства. Справа

одного з них – єпископа Василя Зеленцова – набула настільки резонансного характеру серед громадськості, що смертну кару йому замінили п'ятирічним ув'язненням [21]. Виявлені в архівних документах факти, а також висновок чекістів про те, що «більша частина духовенства ставиться до вилучення цінностей вороже» [22], дозволяє припустити про домінуючу питому вагу протестних настроїв серед інших, особливо в найактивнішій фазі кампанії весни – літа 1922 р.

Другою тенденцією у позиції парафіяльних священників було пропонування грошей замість культових предметів, що підлягали вилученню. Цей, на перший погляд, цілком природний і логічний крок у контексті порятунку голодуючих викликав заперечення органів влади і тим продемонстрував справжню мету більшовицької кампанії вилучення. Патріарх Тихон у пастирському листі від 19 лютого звернувся до парафіяльних рад із дозволом дарувати церковні предмети, що не мали літургійного й обрядового значення, у фонд допомоги голодуючим. Священнослужителі та віряни неодноразово заявляли про готовність робити пожертви і, як вказував у своєму клопотанні від 13 березня 1922 р. голова правління Київського союзу православних парафіяльних громад Д. Любанський, задля збереження церковних святинь «виплачувати за призначені до вилучення предмети церковного вжитку справжню їхню вартість згідно зі справедливою оцінкою грошима, речами або продуктами з тим, щоб останні були віддані на допомогу голодуючим». Водночас він просив звернути увагу на те, що «більша частина предметів, котрі зберігаються у ризницях храмів Києва, має виняткову цінність, але не грошову. ...це предмети, освячені віковими молитвами поколінь. По-друге, це пам'ятки минулого побуту, рукотворного народного мистецтва, яке для багатьох епох нашої історії представлено на Україні тільки пам'ятками церковного характеру». До того ж, автор документу радить врахувати, що віруючим буде завдано великої образи через осквернення святинь, «особливо шанованих, з визнанням їх недоторканості» [23].

Аналогічну думку висловив одеський архієпископ Феодосій у бесіді з головою Одеського губвиконкому В. Аверіним. На

пропозицію здати добровільно всі цінності, архієпископ зауважив: «Зараз охоронцем цінностей є сам народ, і він розуміє, що слово єпископа має лише моральне значення. Думаю, що здадуть ложки, різне начиння, срібло, але не священні речі». Голова губвиконкому продовжував наполягати на аморальності священнослужителів, які не хочуть віддавати коштовне церковне вбрання. Архієпископ Феодосій намагався довести, що позиція Церкви це не саботаж боротьби з голодом: «Ви кажете, що робітники зі своїх мізерних пайків вносять частину на користь голодуючих. Цілком правильно, але зараз ідеться не про те, щоб віддати частину зі свого заробітку, а про вилучення церковних цінностей. Ми готові віддати половину свого статку, але не церковні цінності. Це не означає, що Церква проти допомоги тим, хто голодує» [24]. Деякі парафіяльні священники пропонували комісіям з вилучення гроші в обмін на церковні цінності, декларуючи при цьому лояльне ставлення до радянської влади з дипломатичних міркувань, аби зберегти від реквізиції найбільш цінне майно. Полтавському єпископові В. Зеленцову серед звинувачень, що призвели до присудження смертної кари, також інкримінувалося наполягання на заміні церковних цінностей безпосередньо хлібом для тих, хто голодує.

Третій тип настроїв, що належав православному духовенству, можна кваліфікувати як *схильний до компромісу* з радянською владою. Співробітники ДПУ уточнювали, що з розумінням і співчуттям до більшовицької кампанії вилучення ставиться значно менша частина духовенства. Деякі з них, налякані репресіями, зайняли пасивну вичікувальну позицію. Разом з тим більшовицькі спецслужби скористалися кампанією вилучення для збільшення своїх симпатиків шляхом розколу духовенства і Православної церкви. У постанові ЦК РКП(б) від 20 березня 1922 р. було розроблено план організаційних та агітаційних заходів, а також висувалося завдання розколу: «Одночасно з цим внести розкол у духовенство, виявивши у цьому рішучу ініціативу та взявши під захист держави тих священників, які відкрито виступлять на користь вилучення (підкреслення наше. – Л.Б.) [25].

Одним із перших представників російського духовенства, котрий узяв участь в агітаційних заходах, був обновленський протоіерей О. Введенський. Через газету «Петроградская правда» він закликав священнослужителів не чинити опору вилученню церковних цінностей. Постановою політбюро ЦК РКП(б) від 13 березня 1922 р. було санкціоновано тимчасове входження представників прорадянського духовенства до складу Помголу. Так звані «червоні попи», як їх презирливо називали чекісти, повністю перебували під їх контролем. В окремих випадках поведінка обновленців викликала неповагу та глузування з боку самих більшовицьких функціонерів. Так, наприклад у звіті Московського міськкому РКП(б) у березні 1922 р. повідомлялося, що священники Замоскворецького району столиці «послужливо надали всі цінності комісії й пояснили, що всі предмети з церкви можна вилучати, а ті священники, які називають окремі предмети «священними», просто брешуть. ...У Краснопресненському районі, наприклад, деякі попи із задоволенням розділили трапезу з членами комісії та смакували ковбасу у Великий піст. Не відмовлялися від цигарочки черниці одного жіночого монастиря...» [26].

Використовуючи суперечності між «екзархістами» й автокефалістами, останнім чекісти обіцяли підтримку у боротьбі за парафію в обмін на агітацію за добровільну здачу цінностей. Вони із задоволенням відзначали, що кампанія вилучення спровокувала чвари не лише між різними течіями православ'я, але й усередині релігійних громад і духовенства однієї течії. Подібна ситуація давала можливість дискредитувати духовенство та церковні інституції. В «Огляді по духовенству», датованому 2 січня 1922 р., уповноважений секретного відділу ГПУ УСРР А. Соколовський констатував: «Пророблена нами робота з розколу Православної церкви увінчалася повним успіхом». Зазначивши, що «методи боротьби проти Церкви тільки ідеологічного характеру не могла мати особливого успіху», він далі писав: «Використавши, з одного боку, кампанію з вилучення церковних цінностей, а з другого – використавши біле рядове духовенство, яке знаходилося під гнітом князів Церкви й ненавиділо їх, ми організували

й розвинули обновленський рух» [27]. Отже, кампанія вилучення церковних цінностей відіграла вирішальну роль у формування поведінкових стратегій православного духовенства, відмінності між якими каталізувалися радянською владою.

Наступна група, що представляє зріз суспільної думки щодо порушеної проблеми – *віруючі*. В її складі виділяємо три типи настроїв – *пасивний, протестний, прорадянський*. До першого типу можна віднести частину міських жителів, здебільшого пролетаризованих, значно меншою мірою – сільських, котрі під впливом більшовицької пропаганди, з одного боку, і терору перших років радянської влади з іншого, позбавлялися релігійних традицій і не заперечували проти закриття церков, монастирів, вилучення церковних цінностей. Третій тип настроїв став наслідком поступової атеїзації частини суспільства, особливо молоді, яка під дією пропаганди, військової служби у Червоній армії, певних соціальних ліфтів відходила від релігії та вважала правильною політику держави. Молодь широко залучалася до проведення кампанії вилучення церковних цінностей.

Найбільш поширеним на початку 1920-х рр. був другий тип, який уособлював протестні настрої, опір віруючих пограбуванню православних церков. В абсолютній більшості вони локалізувалися у сільській місцевості. Форми його проявів були різноманітними: стихійний опір вилученню цінностей, побиття членів комісії з вилучення, так звані «волинки», переховування цінностей у помешканнях віруючих, гострі критичні висловлювання тощо. Керівництво ДПУ УСРР, оцінюючи політичну ситуацію в Україні у квітні 1922 р., зазначало: «Особливо слід виділити контрреволюційний рух, пов'язаний з вилученням» [28]. Факти сутичок і нападів на членів комісій, в окремих випадках убивства активістів, були зафіксовані в усіх українських губерніях. Високу емоційну та фізичну активність у захисті церковних святинь проявляло жіноцтво. Чернігівські чекісти у травні 1922 р. констатували, що у більшості випадків вилучення вдавалося провести лише з залученням «озброєної сили» [29].

У ході протестних виступів дії віруючих

могли кваліфікуватися як хуліганство, що дозволяло б розглядати справи у суді. Однак інтерпретація в інформаційних зведеннях органів держбезпеки вигуків, гасел і діянь захисників культового майна набувала політичного характеру. Це означало можливість застосування щодо них покарання репресивних, інкримінування «спротиву пролетарській диктатурі», «замаху на владу робітників і селян», «контрреволюційної діяльності», що обґрунтовувало правомірність арештів, розстрілів і вислання.

Як один з типів настроїв населення цього періоду стали *масові чутки*, які фіксувалися співробітниками органів держбезпеки та розцінювалися як антирадянське явище. Чутки, зафіксовані в агентурних мережах органів держбезпеки, здебільшого стосувалися подальшої долі вилучених з церков і монастирів цінностей. Зокрема йшлося про привласнення коштовностей комуністами, можливу втечу за кордон політичної верхівки разом з коштовностями, підготовку до війни, переміщення цінностей у театри, кабінети, домівки високопосадовців тощо [30]. Їх можна, на наш погляд, також розцінювати як спосіб протидії кампанії вилучення. Органи влади змушені були реагувати на поширення чуток, оскільки вони сіяли панічні настрої, сприяли поглибленню негативної громадської думки щодо тієї моделі державно-церковних відносин, яку нав'язали більшовики.

Отже, кампанія вилучення церковних цінностей виявилася чутливим індикатором суспільної стратифікації у визначенні подальшої долі Православної церкви, моделі її співіснування з радянською державою. Для останньої це була апробація воєннокомуністичної тактики щодо Православної церкви, неприхованої демонстрації рішучості у ліквідації її інституцій. На прикладі виділення окремих типів реагування духовенства та вірян на методи проведення кампанії вилучення церковних цінностей можна спрогнозувати загострення практичного втілення класових принципів більшовицької політики, що і підтвердили наступні етапи антирелігійної боротьби у радянській Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Нестуля О.О. Доля церковної старовини в Україні.

1917-1941 рр. / О. Нестуля. – К.: Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, 1995. – Ч. 1: 1917 р. – середина 20-х років. 1995. – 280 с.

2. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 році / В. Верига. – К.: Вид-во Олени Теліги, 1996. – 192 с.

3. Пашенко В.О. Більшовицька держава та православна церква в Україні 1917-1930-ті роки / В.О. Пашенко, А.М. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – 336 с.

4. Киридон А.М. Духовенство в радянській Україні (1920-1930-ті рр.) / А. Киридон // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. – Вип. 14. – С. 301-308.

5. Бабенко Л.Л. Радянські органи державної безпеки в системі взаємовідносин держави і Православної церкви в Україні (1918 – середина 1950-х рр.) / Л. Бабенко. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – 549 с.

6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.8, оп.1, спр.817, арк.155.

7. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1, оп.20, спр.748, арк.160.

8. Бабенко Л.Л. Механізм ліквідації економічної бази Православної церкви на початку 1920-х років (на прикладі кампанії вилучення церковних цінностей) / Л. Бабенко // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. Число 66: Насилля влади проти свободи сумління / Відп. ред. Олег Турій. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2012. – С. 303.

9. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ДА СБУ). – Ф.13, спр.260, т.1, арк.1-12.

10. Архивы Кремля: в 2-х кн. Кн. 1. Политбюро и церковь. 1922-1925 гг. – М.: Новосибирск, 1997. – С. 141.

11. Там само. – С. 143.

12. Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.76, оп.3, д.5, л.5.

13. РГАСПИ. – Ф.76, оп.3, д.47, л.9-10.

14. Архивы Кремля: в 2 кн. Кн.1... – С. 115, 149.

15. Пашенко В.О. Більшовицька держава та православна церква в Україні 1917-1930-ті роки / В.О. Пашенко, А.М. Киридон. – Полтава: АСМІ, 2004. – С. 81.

16. Див. докладніше: Кривова Н.А. Власть и церковь в 1922-1925 гг. Политбюро и ГПУ в борьбе за церковные ценности и политическое подчинение духовенства / Н.А. Кривова. – М.: АИРО-XX, 1997. – 247 с.

17. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.1304, арк.37, 41, 43-49.

18. ЦДАВО України. – Ф.5, оп.1, спр.1092, арк.59.

19. ЦДАВО України. – Ф.5, оп.1, спр.1091, арк.1, 70, 73, 77.

20. Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии. – Чернигов: [Б.и.], 2006. – С. 17.

21. ДА СБУ, м. Київ. – Ф.6, спр.72073-ФП, арк.16-21.

22. ДА СБУ, м. Київ. – Ф.13, спр.260, т.2, арк.20.

23. ЦДАВО України. – Ф.8, оп.1, спр.1217, арк.1-1зв., 2.

24. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.995, арк.32-39.

25. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.995, арк.1.

26. РГАСПИ. – Ф.17, оп.60, д.336, л.82.

27. ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.1450, арк.1.

28. ДА СБУ, м. Київ. – Ф.13, спр.260, т.2, арк.3.

29. Державний архів Чернігівської області. – Ф.Р-15, оп.4, спр.9, арк.102.

30. Архивы Кремля: в 2 кн. Кн.1... – С. 65-67.

Бабенко Людмила *Типологія настроїв у православному середовищі в період кампанії вилучення церковних цінностей в Україні*

У статті авторка репрезентує й узагальнює типи настроїв серед священництва та віруючих, які сформувалися як реакція на політику вилучення церковних цінностей на початку 1920-х рр. Акцентується увага на причинах конфіскаційного характеру кампанії, використанні голоду 1921-1923 рр. як засобу маніпуляції суспільною свідомістю. Виявлені чинники формування різних типів настроїв православної ієрархії, духовенства, віруючих. Охарактеризовано комплекс поведінкових стратегій в умовах наступу на Православну церкву, її ієрархії та парафіяльного духовенства, які мали як усвідомлений, так і рефлекторний характер. Йдеться також про сервілізм значної частини духовенства, що виявився у процесі кампанії вилучення та розколу Православної церкви. При визначенні типів настроїв духовенства і віруючих звертається увага на роль інформаційно-аналітичної діяльності органів держбезпеки з їх розгалуженою агентурною мережею у православному середовищі.

Ключові слова: державно-церковні відносини, Православна церква, духовенство, вилучення церковних цінностей, патріарх Тихон (Бєлавін), Всеукраїнська надзвичайна комісія, Державне політичне управління

Бабенко Людмила *Типологія настроєний в православній середі в період кампанії із'яття церковних цінностей в Україні*

В статті автор представляє і обобщає типи настроєний среди духовенства и верующих, которые сформировались как реакция на политику изъятия церковных ценностей в начале 1920-х гг. Акцентируется внимание на причинах конфискационного характера кампании, использовании голода 1921-1923 гг. как средства манипуляции общественным сознанием. Выявлены факторы формирования разных типов настроєний православной иерархии, духовенства, верующих. Охарактеризован комплекс поведенческих стратегий в условиях наступления на Православную церковь её иерархии и приходского духовенства, которые имели как осознанный, так и рефлекторный характер. Речь идёт также о сервиллизме значительной части духовенства, который проявился в процессе кампании изъятия и раскола Православной церкви. При определении типов настроєний духовенства и верующих обращается внимание на роль информационно-аналитической деятельности органов госбезопасности с их разветвлённой сетью в православной среде.

Ключевые слова: государственно-церковные отношения, Православная церковь, духовенство, изъятие церковных ценностей, патриарх Тихон (Бєлавин), Всеукраинская чрезвычайная комиссия, Государственное политическое управление

Babenko Ludmyla *The moods' typology in Orthodox community during the campaign of church valuables caption in Ukraine*

The author in this article represents and summarizes the types of protest moods among clergy and the faithful, which were formed as a reaction to the policy of church valuables caption in the beginning of 1920th. The main attention is accented on the reasons of the confiscatory character of this campaign, use of starving in 1921-1923 as the mean of society conscience manipulation. Were detected the prerequisites of formation of different types of moods among the Orthodox clergy and the faithful, in particular the role of Bolshevist Security Services as the key prerequisite of the force model of relations between the state and the church formation. Common and different features of clergy and the faithful attitude to the measures of bolshevist government are shown, and also their aims and consequences.

The complex of behavioral strategies in the circumstances of offence on the Orthodox Church and its clergy, which had both realized and reflective character, is characterized. It is also said about «servilizm» of the main part of clergy, which appeared in the process of caption and split of the Orthodox Church. Protest moods are brightly represented by the position of Patriarch Tihon, who proposed alternative methods of church participation in overcoming the starving consequences.

During the detection of the types of moods among clergy and the saint the main attention is devoted to the role of Security Services' information-analytical activity with their broad agent network in Orthodox community.

Keywords: relations between the state and the church, Orthodox Church, clergy, church valuables caption, Patriarch Tihon (Belavin), Ukrainian Special Commission, State Policy Department

Рецензенти:

Ігнатуша О.М., д.і.н., професор

Тригуб О.П., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 22.12.2015 р.